

Adalékok a magyar anatómiai szaknyelv kialakulásához

1. Donáth Tibor professzor *Hogyan is állunk a magyar anatómiai szaknyelvvél?* című cikkében (Magyar Orvosi Nyelv 2003/2: 31–4) foglalkozik az anatómiai szaknyelv kialakulásával, és megállapítja, hogy tulajdonképpen Rácz Sámuel és Bugát Pál voltak azok, akik a nemzeti orvosi szaknyelvet megalapították.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk néhány korábbi próbálkozásról sem, hiszen már a XVII. században megindult valami nyelvművelő mozgalomféle.

2. A magyar szaktudományi nyelvek kiművelőinek sorát valójában Apáczai Csere János nyitotta meg (szintén a XVII. századi Erdélyben) azzal, hogy a Magyar encyclopaediában (1653) és a Magyar logicatskában (1654) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni.

Apáczai Magyar encyclopaediájában azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „*hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképén segítenék s oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anyai nyelven minden szép és hasznos tudományokat olvashatna*”. Anyagát – mint megjegyzi – latinul rendezte el, majd áttette a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.

Munkája orvosi részét főként Regius alapján írta meg, s mint a mű bevezetőjében panaszkolta, olykor nagy nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”.

Apáczai, munkája megírásakor, támaszkodhatott a korabeli orvosi vonatkozású szókészletre, ez azonban bővítésre szorult, különösen a bonctani kifejezések terén. Ezért több új szót is alkotott, például az ő nevéhez fűződik a *lepény*¹ ’méhlepény’ (235) kifejezés. Ő használta először a *kalapácsocska*, illetve *kalapácsocskák* szavakat, illetve szerkezetet ’a fülben található hallócsont egyike’ jelentésben (240), valamint az *üllőhöz hasonló csontocskák* ’a hallócsontok egyike’ kifejezést (240). Ő írta le először a fül *dobja* ’dohártya’ (240) szót. Új bonctani kifejezései még: *kebelek* valószínűleg ’testrészt, üreg’, például: A *kebelek hárman vagynak, tudn[illik] fő, mely és a has* (227); *agyvelő kebelei* ’agykamrák’ (249), *látási és hallási érzőtag* (talán) ’látó- és hallóideg’ (238), *látó rostocskák* ’látóideg’ (238), *könnyező húscokkák* ’könnyesatornák’ (234), *domború kristálylencse*

’szemlencse’ (240), *kristályhígság, kristályi hígság* ’üvegtest’ (239), *kristály és evég szabású híg* ’üvegtest’ (239), *víz* ’csarnokvíz’ (235), *szívárvány* ’szívárványhártya’ (240), *szarvasköntös* ’szaruhártya’ (239), *szemfenék* (239), *hálócska* [a szemben] ’ideghártya’, *nyelőhurka* ’nyelőső’ (229), *szaglásszerző részecskék* ’szaglóiidegek’ (241), *rostás csont* ’rostacsont’ (240), a *nedvesség edényei* ’az élő szervezetben nedveket közvetítő cső, edény’ (265–6), *általrekesztő hártya* ’hashártya’ (227), *választó hártya* ’rekeszizom’ (229), *csecsek makkocskái* ’az emlők mirigyei’ (234). A *makk* elnevezés többször is előjön Apáczainál. Szól az agyban levő *fenyőmakkocskáról* ’tobozmirigy’, valamint a takonycsináló *makkocskákról* is (233). Mindkét esetben mirigrőről van szó. *Nyeldeklő beszorító inas hús* ’nyelőizom’ (243), *magzatbefedő hártyák* ’magzataburok’ (235), *a méh ajtaja* (236, 249) [az OrvK.-ban a *méh nyaka*], *érzékenység* ’érzékszerv’ (238, 227), például az *érzékenység öt: látás, hallás, szaglás, kóstolás, tapintás; inon való húscokkák*... (egerecskék) ’izom’, *menedék* ’kivezető csatorna, pórus’ (236), *magló menedék* ’ondóvezeték’ (234), *magló hólyagocskák* ’ondóhólyag’ (uo.), *golyók egybe gomolyodott menedéki* ’herecsatornák’ (uo.), *hólyag szorítója* ’dűlmirigy’ (uo.).

A szívnek is megállapítja a részeit: a szívnek két *kebelecskéje* ’kamrája’ vagon, melyek egy *temérdek hússal* ’szívbillentyű’ választatnak el egymástól (230), a szívnek két *kebelecskéje*... mindeniknek ... két-két *edénye* ’üreg, pitvar’ (230). A tüdőös életérnek van három *félholdni tokocskája* ’félhold alakú billentyűje’ (230). Az ereket is osztályozza. Beszél *lélekérről* (227), melynek jelentése ’éltető ér, verőér, artéria’, *életérről, életeres érről*, illetve *eres életérről* ’tüdőütőér’ (230), de szól *kapuér*ről, ma *májkapuér* a neve (229), *nagy életérről* ’főverőér’ (230), *rövid eres edényről* ’rövid gyomorütőér’ (229), *húgyerekről* ’nyirokér’ (233), az *erek ágacska*iról ’kapillárisok’ (231), *tágas érről* ’felső és alsó üres véna’ (230).

Az érfalat az *ér köntösének* nevezi, melyet *rezegteti és veri az vér* (230).

Apáczai a köznyelvi kifejezések mellett nemegyszer tájszavakat (többnyire erdélyi tájszavakat) is használt orvosi szakszóként, például *buz* ’comb’ (227), *gömböc* ’gyomor’ (ua.), *zákány* ’üledék’ (205, 261) (vö. Benkő 1975: 394 is).

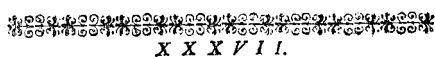
Gyakran használ Apáczai kicsinyítő képzős formákat (vö. még Deme 1960: 25 is!): *agyacska* (237), *csészecske* (233), *egerecskék* (243), *fülecse* (230), *tüdőnek gégétskéi* ’tüdőléghólyag’ (232), *húscocskák* (230), *kalapácsocskák* (240), *kebeleske* (230), *rostocskák* (239), *tagocskák* (249), *tokocskák* ’billentyűk’ (233), *zsebecske* (230) stb.

¹ Az adatokat Szigeti József kiadása alapján, az ő lapszámaival közlöm.

„Apáczai Csere János nem volt korának nyelvművésze, aki munkáinak magyar nyelvi szépségeivel, erejével kápráztatta volna el kortársait, s gyakorolt volna hatást nyelvünk későbbi művelőire” (Benkő 1975: 385). Sőt, egyesek még új szavait is kifogásolták. Simai Ödön szerint például Apáczai ártott a nyelvújító mozgalomnak, érthetetlen műszavainak halmazával (1908: 114). Szily Kálmán szerint (1898: 119) pedig „Apáczai minden egyes latin műszót egy-egy magyar szóval akart kifejezni, és pedig többnyire olyan közszóval, a mely már más közönséges értelemben a nyelvtől le volt foglalva. Nem gondolta meg, hogy a műnyelvi szabatoságnak és határozottságnak semmi sincs nagyobb kárára, mint a műszók kétértelműsége”.

A fenti véleményekkel, bár tartalmaznak igazságot, nem érthetünk teljesen egyet. Igaz ugyan, hogy Apáczai nyelve nehézkes volt, de néha igen színes, képes kifejezéseket is használt, például: *a megrágott eledel [...] a gyomorba ér [...], mint a csűrbe rakattatott nyers széna [...] megmelegedik és lassan-lassan péppé válik, amint a fazakakban látjuk* (224). S szakszavai közül is megmaradt néhány, akár eredeti formájában, akár kiegészítve, átalakítva, például: *lepény, szemfenék, kalapácsocska* (ma kalapácsosont), *üllöhöz hasonló csont* (ma üllőcsont), *edények* (ma véredények), *fül dobja* (ma dobhártya), *szívárvány* 'szívárványhártya', *rostás csont* 'rostaosont', *kapuér* (ma szintén *kapuér, a máj kapuere*), *a vérnek keringése* (ma vérkeringés) stb. S vitathatatlan az is, hogy egyedülálló szerepe volt a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelven való megismertetésében, s a tudományok anyanyelven való tanításában.

3. A korból figyelmet érdemel még Comenius Amos *Orbis sensualium pictus* (A Látható Világ) című tankönyve is, melynek számkra az 1669-es trilingvis müncheni, az 1675-ös latin–magyar nyelvű brassói, valamint az 1685-ös négy nyelvű löcsei kiadása érdekes (1., 2. ábra).

**Membra hōmi- Az embernek kül-
nis externa. sō tagjai.**

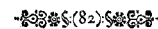

Caput i n. 3.
est suprā,
infrā pedes, 20
Coll'i
(quod definit:
A' fej i
felyül vagon,
alól a' lábak. 20
A' nyaknak
(a' mellé végeződik
in axil-

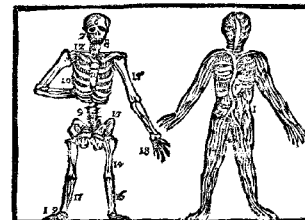
1. ábra. Részlet A' Látható Világ 1675-ös brassói latin–magyar nyelvű kiadásából

Az *Orbis pictus* az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek és szükségletnek megfelelően foglalja össze, az elsajátításhoz szükséges út, módszer pedig Comenius alapvető elvét: a szemléletesség és egyben a természetesség módszertani követelményét tükrözi. Az *Orbis pictus* Comenius iskolahálózatának alsó és általános lépcsőfoka számára készült, és ennél fogva „mindenkinek minden oldalú” képzéséhez szolgált alapul. Éppen ezért foglalkozott munkájában kezdetleges anatómiai ismeretekkel is, ezeket 5 táblán mutatta be (XXXVII., XXXVIII., XXXIX., XL., XLI.).

A táblákhoz kapcsolódó kifejezések között nincs saját alkotású szó, de a tankönyv jól tükrözi korának anatómiai tudását és szakkifejezéseit. A munka, ábrái miatt, az első kezdetleges, magyar nyelvű anatómiai atlasznak tekinthető (1., 2., 3., 4., 5. ábra).

**XL.
Canāles & offa. Das Geäder und Gebeine.
Az Erekek és Csontok. Жры (Жлы) а Кости.**

Canāles abporis sunt: urinae; que feruntur; ex hepate; arteria; que calorem & vitam ad cordis seruati;	Geäder des Leibes sind: die Adern; in das Geäder aus der Leber; die Pulz Adern fe die Adern und das Leben; aus den Herzen; die Nerven (Sensu- den); welche die Sinnlichheit und Bewegung aus den Geä- dern den Leib leiten.	Az erekek csövél; az erek; melyek a' vesz- z' májban; a' fekh' erek, (tervez) melyek a' melege- es az életet a' szívből; szarnak; melyek az érz' kez' ügyet és mozgást az agyvelőből a' testen által vezetik.	Жлы тела су- ты: вече Кров- Нарцы; Жлы пульсов/ вече сердце/ а живот од Жре- верцы/ вече жисти а души од Жреца. вече тело пророгги, Тело рогог належево вшуды (пол- тене). Поррб

2. ábra. Részlet A' Látható Világ 1685-ös négy nyelvű kiadásából

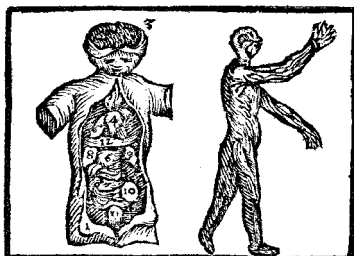
XXXVIII.

**Caput & Manūs. Das Haupt und Hände.
A' Fej és a' Kezek. Глова а Руце.**

3. ábra. A' Látható Világ 1685-ös kiadásából

XXXIX.

Caro & Viscera. Fleisch und Ingeweid.
Hús és belső Réfzek. Wasso a Stremá.

4. ábra. A' Látható Világ 1685-ös kiadásából

XLI.

Sensùs externi Kùlsó és belső ér-
& interni. zékénységek.

5. ábra. A' Látható Világ 1675-ös kiadásából

Az ábrákhoz kapcsolódó magyar nyelvű szövegek dr. Geréb György kiadása alapján²:

XXXVII. tábla

Az embernek külső tagjai

Az fej¹ föllyül vagyon, alól az lábak²⁰. Az nyaknak (amelly végződik a vállakon²) elől való része az torok³, az hátulsó a nyakszürt (nyakcsiga)⁴. A mell⁵ elől vagyon; hátul az hát⁶; amazon vannak az asszonyoknak két emlő⁷ ő csöcsbimbókkal. A mell alatt vagyon az has⁹, mellynek közepén vagyon az köldök¹⁰, alatta az alsókövér has (ágyék) és a szemérmes tagok. A hát megett vannak a váll lapockái¹², mellyeken függnek a vállak¹³, ezeken a karok¹⁴ a könyökkel¹⁵; onnénd mind e két oldal felől a kezek, a jobb⁸ és a balkéz¹⁶. A vállakat követik az ágyékok (a derék)¹⁷ a tomporokkal (a csípővel)¹⁸ és az alfelen (seggen) a farak (segg pófái)¹⁹. A lábat csinálják a comb (buz)²¹, ismét a szár²³, (középbelen lévén a térd²²), amellyen vagyon a láb ikrája²⁴ a szártetemmel²⁵, attul fogva a bokák²⁶, a sarkallat (sark)²⁷ és a talp²⁸, a végén a hivelyk (öregujj)²⁹ a több négy ujjal együtt.

² A Geréb-féle kiadásban az eredeti *ó, ú, f* stb. betűk helyett a betűk mai helyesírással szerepelnek. Geréb átírta a *csinállya, adgya* típusú szókat is, mert a mai *csinálja, adja* stb. ejtése ugyanaz. Általában arra törekedett, hogy a régi nyelvi állapot és kiejtés érzékeltetését akadályozó változtatásokat elkerülje. Tehát megmaradt az *öszve, hordóbul* stb. alak.

XXXVIII. tábla

A fej és a kezek

A fejen vannak az haj¹, (amelly füsöltetik füsövel²), a két fülek³, a vak szemek (vak szarvak)⁴ és az ábrázat (arculat)⁵. Az arculatban vannak: az homlok⁶, a két szem⁷, az orr⁸, (a két orrlyukokkal), a száj⁹, a pofák (orcák)¹⁰ és az áll¹³. Az száj környül vagyon véve bajusszal¹¹ és ajakokkal¹², a nyelv az ínnyel együtt bé vagyon kerétve fogakkal¹⁶ az állkapcában. A férfiúi áll befödettetik szakállal¹⁴, a szem pedig, (amellyben a fejeri és a szemfény) befödettetik szemszőrökkel és szemöldökkel¹⁵. A bévongattatott (öszveszorított) kéz ököl¹⁷, a megnyílt (kiterjesztett) kéz tenyér¹⁸; középbelen vagyon a marok¹⁹, a külső vége az hivelyk²⁰ a négy ujjakkal, a mutatóval²¹, a középső (hosszú) ujjal²², az orvos (nevedékeny, deák-) ujjal²³ és kisujjal együtt²⁴. Mindenikében vannak három ízek *a b c* és ugyanannyi csomói (butkói) *d e f* a körömmel egyetemben²⁵.

XXXIX. tábla

Hús és belső részek

A testen vannak a bőr a hártýákkal, az hús az inakon való árva húsokkal (tagokon való inas domború húsokkal), az erek, a porcogók, a csontok és bélek. Levonnyattatván a bőr¹, megtetszik a hús², nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amelyet egereknek (árva húsoknak) hívunk, mellyek számlálatnak négyszázötnek; csévéi az elevenétő-lelkeknek az tagoknak moz-détásokra. A bélek belső részek: úgymint a fejben az agyvelő³, melly környül vagyon véve agykaponyával és agykaponya burétó hártýával. A mellben a szív⁴, amelly bé vagyon takarétva szívburétó hártýával és a tüdő⁵, amelly lélegzetet vészen. Az hasban a gyomor⁶ és a bélek⁷ bélvirággal (lantornabéllel) bétakarettatva, a máj⁸ és balkézrül az ellenében általhelyezett lép⁹, a két vesék¹⁰ az hólyaggal¹¹. A mell (mely) elválasztatik az hastul egy temerdek hártýával, az melly hívatatitk által rekesztő- (középgyék) hártýának¹².

XL. tábla

Az erek és csontok

A testnek csévéi az erek, mellyek a vért a májbul, a szökőerek (élet erei), mellyek a meleget és az életet a szívbul, az inak, mellyek az érzékenséget és mozgást az agyvelőbul a testen által viszik. Ezt a hármot¹ mindenütt együtt találod. Annakutánna a szájtul fogva vagyona nyekdeklő, az ételnek és itálnak útja a gyomorba², és emellett a tüdőre szolgáló torok⁵ a lélegzetvételt. A gyomortul az alfelig (seggig) vagyon az öreghurka³ a ganéjnak kivetésére (tisztétására), a májtul fogva a hólyagig a vizellet csévéje⁴ a vizelletnek kibocsátására (a vizellésre). Csontok: az főben a koponya⁶ a két állcsont (állkapca)⁷ harminckét fogokkal⁸, ismét a hátgerinc⁹, a testnek oszlopja, állván harmincnég gerezdekbül (forgó csontokbul), hogy a test magát meghajthassa (meghajulhasson); az oldalcsontok¹⁰, mellyek huszonnégven vannak; a mellsont¹¹, a két váll-lapockái¹², a far csigája (csípőcsont)¹³, a karok (ölök)¹⁵, a combtetémek¹⁴, az első¹⁶ és hátulsó szárcsont¹⁷. A kéznek csontjai¹⁸ harmincnégven vannak, a lábnak¹⁹ harmincan. A csontokban vagyon a velő.

XLI. tábla**Külső és belső érzékenységek**

A külső érzékenységek öten vannak. A szem¹ látja (szemléli) a főtékeket, micsoda, fejér avagy fekete, zöld avagy kék, vörös avagy sárga légyen. A fül² hallja az hangokat (zöngéseket), mind a természetieket, a szókat (szózatokat) és igéket, mind a mestereségeket, a muzsikás hangokat (nótákat). Az orr³ szagolja a szagokat és bűzeket. A nyelv⁴ az ínnyel kóstolja az ízeket, micsoda, édes vagy keserű, erős vagy sovanyó, csípős vagy fojtós légyen. A kéz⁵ megisméri egymástul tapasztalással a dolgoknak mennyiségeket és minéműségeket, meleget és hideget, nedvest és szárazat, keményt és lágyat, simát és darabost, nehezét és könnyűt. A belső érzékenységek hármak. A közönséges értelem⁷ a főnek első része alatt megfogja a külső érzékenységektől bévött dolgokat. Az elmélkedő erő (belső nézés, ember elméjében forgó kép)⁶ a fő teteje alatt ezen dolgok között ítéletet téssen (elválasztja egymástul ezeket), gondolkodik, álmad. Az emlékező elme⁸ az főnek hátulsó részi alatt mindeneket elrejt (elteszen) és viszontag előadja: némellyeket elvészit, és ez a feledékenség. Az álom az érzékenységeknek nyugodalma.

4. A nyelvújítás koráig s Bugát megjelenéséig, Apáczain és Comeniuson kívül még többen is munkálkodtak a magyar orvosi nyelv, s ezzel együtt a magyar anatómiai kifejezések megteremtésén, például Pápai Páriz Ferenc, Miskoltzi Ferenc és mások. Az ő munkájukkal egy további közleményben kívánunk foglalkozni.

Szakirodalom

Apáczai Tsere Janos 1653. Magyar Encyclopaedia. Ultrajecti, Ex Officiná Joannis a Waesberge

- Bán Imre 1958. Apáczai Csere János. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest
- Benkő Loránd 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. MNy. LXXI, 385–397
- Bod Péter 1982. Magyar Athenas. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Comenius, Johannes Amos 1669. *Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ.* München.
- Comenius, Johannes Amos 1675. *Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ.* Brassó.
- Comenius, Johannes Amos 1685. *Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ.* Lőcse.
- Deme László 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. MNy. LVI, 21–31
- Fábián Pál 1993. Nyelvfejlődés és nyelvfejllesztés. In uő. (szerk.): Nyelvművelés. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Geréb György 1959. Comenius, Johannes Amos: *Orbis sensualium pictus. A' Látható Világ.* Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján, az eredeti fámetszetekkel közzétett, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon, Budapest, 1959.
- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. Magyar orvosi emlékek I. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest
- Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. MNy. IV, 108–114
- Szathmári István 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Szily Kálmán 1898. Apáczai encyclopaediája matematikai és physikai szempontból. In: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- Varjas Béla (kiad.) 1943. XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.